

Bulgaristan Müslümanlarını Derinden Etkileyen Yeniden Doğuş Sürecinin Geçiş Döneminde Sorgulanması ve Yargılanması

Investigation and Judgement of the Rebirth Process in the Transition Period that Deeply Affect the Bulgarian Muslims

Emin ATASOY

*Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi A.B.D.
eatasoy@uludag.edu.tr*

Makale Başvuru Tarihi: 30.06.2018

Makale Kabul Tarihi: 06.07.2018

Elif ALKAR

*Doktorant, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi A.B.D.
elifalkar@gmail.com*

ÖZET

Bu çalışmada Bulgaristan'ın Kliment Ohridski Üniversitesi Tarih Fakültesinde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Evgeniya Kalinova'nın yazmış olduğu "Yeniden Doğuş Sürecinin Hatırası ve Geçiş Dönemindeki Siyasi Kullanımı" başlıklı çalışması Türkçe'ye tercüme edilerek analiz edilmiştir. Kalinova'nın kaleme aldığı bu çalışma, devlet yönetiminin, akademik ve siyasi elitin, geniş halk kitlelerinin ve Bulgaristan hükümetlerinin Yeniden doğuş sürecine ve asimilasyon girişimlerine olan değişken bakış açılarını sergilemektedir. Kalinova'nın Bulgaristan Türkleri ile ilgili çok sayıda araştırması ve bilimsel eseri olup devlet-azınlık ilişkileri, Bulgar ve Türk toplulukları arasındaki kültürel ve siyasal etkileşimler, Bulgaristan hükümetlerinin azınlık politikaları ve Bulgaristan Müslümanları ile ilgili konular bu araştırmaların merkezinde yer almaktadır. Bulgaristan Cumhuriyeti'nde sosyalizmden kapitalizme geçişin yaşandığı 1990 – 2010 dönemi Bulgaristan'daki bilimsel yayınlarda "geçiş dönemi" olarak adlandırılmış ve kaleme aldığı çalışmasında Kalinova ekonomik ve siyasi sarsıntılarla dolu bu dönemi birinci geçiş dönemi (1990-2001) ve ikinci geçiş dönemi (2001-2009) olarak irdelemiştir. Kalinova'nın eserinde bir yandan Bulgar halkının ve Bulgar siyasetçilerinin ulusal tarihle yüzleşme cesaretleri, bireysel özeleştirileri ve toplumsal hoşgörülerini sorgulanmış, diğer yandan konser, sinema, tiyatro ve benzeri sanatsal faaliyetlerle Bulgaristan Müslümanlarına uygulanan asimilasyon girişimlerinin kültürel hayata olan etki ve yansımaları tartışılmıştır. Yeniden doğuş süreci ve postsosyalist dönemde Bulgaristan hükümetlerinin izledikleri etnik politikalarla ilgili Türkiye'de yayımlanan bilimsel araştırmaların sayısı yok denecek kadar az olduğundan, Kalinova'nın kaleme aldığı çalışma daha da büyük önem kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

*Bulgaristan
Geçiş Dönemi
Azınlık Politikaları
Bulgaristan Türkleri
Yeniden Doğuş Süreci*

ABSTRACT

In the present study, the paper titled "The Reminiscence and Political Use of the Rebirth Process During the Transition Period" written by Prof. Dr. Evgeniya Kalinova, a lecturer at the Faculty of History of Kliment Ohridski in Bulgaria was translated into Turkish and analyzed. Kalinova's study portrays different viewpoints of the state administration, the academic and political elite, a vast majority of public and the Bulgarian governments towards the rebirth process and assimilation attempt. Kalinova has many studies and scientific works on Bulgarian Turks and cultural and political interactions between the Bulgarian and Turkish communities, minority politics of the Bulgarian governments and issues regarding the Bulgarian Muslims are at the center of these studies. The period of 1990-2010 during which transition from socialism to capitalism in the Republic of Bulgaria took place was called the "transition period" for the scientific publications in Bulgaria and in her study, Kalinova examined this period full of economic and political turmoil in two periods; the first transition period (1990-2001) and second transition period (2001-2009). In Kalinova's work, while, the bravery of the Bulgarian people and the Bulgarian politicians to face the national history, their self-criticism and the social tolerance were questioned, on the other hand, the impact and reflection of the cultural life of the assimilation attempts on the cultural life applied to the Bulgarian Muslims through concerts, cinema, theater and similar artistic activities were discussed. Since the number of published scientific studies in Turkey related to ethnic policies pursued by the Bulgarian government during the rebirth process and post-socialist period is scarce, the work written down by Kalinova becomes all the more important.

Key Words:

*Bulgaria
Transitional Period
Minority Politics
Bulgarian Turks
Rebirth Process*

1. GİRİŞ

1989 yılının soğuk kış aylarında başlayan ve bugün halen etkisi süren “geçiş süreci” Bulgaristan için hem çok yavaş hem de Bulgar ulusu için beklenmedik siyasal sürprizlerle sürmektedir. 1989 yılının kış aylarında Bulgaristan toplumsal açıdan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en çalkantılı ve en gergin günlerini yaşamıştır. Bir yandan Türklerin etnik haklarını arama yürüyüşleri ve yaz aylarında başlayan kitlesel göçleri, diğer yandan yeni kurulan sivil toplum örgütlerinin istek ve baskıları, ülkenin derin bir ekonomik ve politik krize sürüklenmesine yol açmıştır. Ülkenin dış borcu 10 milyar doları aşmış, 300 000'den fazla Türk Bulgaristan'ı terk edip Türkiye'ye yerleşmiş, ülke içinde terör olayları ve siyasal demokrasi istekli mitingler yoğunlaşmış, binlerce üniversite öğrencisi ve memur tarlalarda toplanmayan tarım ürünlerini toplamaya gönderilmiştir. İşte böylesine gergin ve olumsuz bir siyasal ortamda Bulgaristan Komünist Partisi'nin lideri Todor Jivkov'a karşı sessiz ve kansız bir iktidar darbesi yapılmıştır. Üstelik bu darbe Jivkov'un en yakın arkadaşları, en güvendiği yoldaşları tarafından olmuştur¹.

9 Kasım 1989 tarihinde parti arkadaşları tarafından yapılan siyasal baskılar sonucunda Todor Jivkov devlet yönetiminden ve BKP liderliğinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. 10 Kasım 1989 tarihinde uykudan kalkan Bulgaristan vatandaşları 33 yıllık Jivkov diktatörlüğünün sona erdiğine inanmakta güçlük çekmişlerdir. Avrupa siyasi tarihinin bu en uzun yönetimlerden birinin sona ermesi ülkede çok partili siyasal hayata geçiş ve azınlık haklarının geri verilmesi ile sonuçlanmıştır. Polonya, Romanya ve Çekoslovakya gibi ülkelerde esmeye başlayan değişim rüzgârı gecikmeli de olsa Bulgaristan'da da yavaş yavaş esmeye başlamıştır.

1990–2009 döneminde Bulgaristan çok değişken, çok çalkantılı ve çok hükümetli bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu geçiş döneminin en önemli özelliklerinden biri de ülkedeki siyasal istikrarsızlığın ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik istikrarsızlığa temel hazırlamasıdır. Başbakanların, cumhurbaşkanlarının ve hükümetlerin sıkça değiştiği bu dönemde HÖH²'ün Bulgaristan siyasal hayatında merkezi bir yere oturması ve aktif siyasette vazgeçilmez bir unsur olması Müslüman ve Türk azınlıklar için hayati bir önem taşımaktadır. Bulgar milliyetçilerinin oluşturdukları ve destekledikleri ATAKA (Hücum) partisinin 2005 seçimlerinde %8'den fazla oy alması ülkedeki etnik gerginliğin tekrar alevlenmesine neden olmuştur. Fakat bu dönemde Bulgaristan için en büyük kazanç kuşkusuz NATO ve AB üyeliği olmuştur (Atasoy, 2018:337-379).

Tek partili diktatörlük döneminden çok partili demokrasiye geçişte, Bulgaristan devletini içten içe kemiren aşağıdaki sorunlar acil çözüm bekliyordu:

- Bulgar ulusu ile devlet, halk ile hükümet, etnik Bulgarlar ile etnik Türkler arasında kopma noktasına gelen ilişkileri onarmak ve güven kazanmak;
- Küstürülen Müslüman azınlıkların devlete ve hükümete güvenmelerini yeniden sağlamak,
- Müslümanlar ile Hıristiyanlar, Bulgarlar ile Türkler arasındaki karşılıklı güven, hoşgörü ve dostluğu tekrar inşa etmek,
- Müslüman azınlıkların gelenek-göreneklerini, kültürel ve sosyal haklarını geri vermek ve tüm özgür ülkelerde olduğu gibi isteyen kişinin kendi istediği ad ve soyadını özgürce seçebilmesini sağlamak,
- BKP dışındaki diğer partilerin de ulusal siyaset yelpazesinde yer almalarını sağlamak ve en kısa sürede demokratik seçimlere gitmek,
- Türklerin çoğunlukta olduğu Hak ve Özgürlükler Partisini ayrılıkçı, ırkçı, yıkıcı ve bölücü bir unsur olarak değil, bu ülkenin realitesini yansıtan bir siyasal oluşum olarak kucaklamak ve desteklemek,
- Ülkede yükselişte olan aşırı milliyetçi akımları ve olası etnik çatışmaları frenlemek,
- Tüm halkın desteği ile ülkeyi bulunduğu derin politik ve ekonomik krizden çıkartmak.

29 Aralık 1989 tarihinde BKP Merkez Komitesi toplantısında hem yeniden doğuş süreci hem de Türk

1 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Baeva, 2006

2 Bulgaristan'da bir siyasi parti olarak bugün de faaliyetlerini sürdüren HÖH, büyük bölümü Müslüman azınlıklardan oluşan Hak ve Özgürlükler Hareketinin kısaltılmasıdır.

isimlerinin zorla Bulgar isimlerle değiştirilmesi sert bir dille eleştirilmiştir. Yine bu toplantıda eski Dışişleri Bakanı Petar Mladenov³ Cumhurbaşkanı, Andrey Lukanov da Başbakan olarak atanmıştır⁴. Bu toplantıda alınan kararla Bulgaristan Komünist Partisi'nin adı Bulgaristan Sosyalist Partisi olarak değiştirilmiş, yani eski BKP artık yeni BSP olmuştur. 29 Aralık 1989 tarihinde alınan kararlarla yeniden doğuş süreci son bulmuş ve soydaşlarımıza tekrar eski Türk adlarını alma ve kullanma izninin yolu açılmıştır. Mart 1990'da Bulgar Meclisi'nde "Bulgaristan Vatandaşların İsimleri Hakkında Yasa'nın" kabul edilmesi ile isteyen Türk ve Müslüman azınlık mensuplarına tekrar Türk isimlerini alma hakkı verilmiştir (Atasoy, 2018:337-379).

29 Aralık kararları ile Türkler ve diğer Müslüman azınlıklara mensup olan vatandaşlar tekrar Türk adlarını geri almaya hak kazanmışlardır. 1991 yılının yaz aylarına kadar Bulgaristan sınırları içinde yaşayan yaklaşık 600 000 Müslüman bir türlü benimsemedikleri Bulgar ad ve soyadlarını terk edip kendi istekleri ile Türk adı ve soyadı almışlardır. 1989-1991 döneminde Bulgaristan Meclisi'nin aldığı kararla yeniden doğuş sürecinde tutuklanan veya isim değiştirmeye karşı gelen tüm tutuklu Türkler hapisneden serbest bırakılmış, böylece özledikleri ailelerine nihayet kavuşmuşlardır. Ayrıca ölüm cezası sonucu öldürülen, güvenlik güçleri ile girdikleri çatışmalarda öldürülen veya intihar edenlerin ailelerine devlet yüklü miktarda tazminat ödeyerek belirli bir maaş bağlamayı kabul etmiştir. Fakat Jelyazkova'nın da belirttiği gibi yeniden doğuş ve isim değiştirme sürecinin bitmesinden çeyrek asır geçmiş olmasına rağmen bugün dahi Bulgaristan tarihindeki bu karanlık ve kanlı dönem tam olarak aydınlanmamış, devlet arşivlerindeki belgelerin tamamı ortaya çıkarılmamış ve bu olayların sorumluları hukuk yolu ile cezalandırılmamıştır (Jelyazkova, 1998: 394-395). Sonuç olarak, Bulgaristan Meclisi'nin kabul etmiş olduğu 29 Aralık kararları ne etnik Bulgarları ne de Türk azınlığını tatmin etmiştir. Hem azınlık mensupları hem de milliyetçi Bulgarlar bu kararlara sert eleştiriler yöneltmişler.⁵ Bulgaristan sınırları içinde yaşayan Türkleri Bulgarlaştırmaya çalışan ve bu amaçla isim değiştirme sürecinde aktif görev alan subaylar, askerler, polisler, istihbarat görevlileri, parti başkanları, idareciler, muhtarlar, BKP ve hükümet yöneticileri bu kararlardan sonra hesap verme ve yargılanmanın pek de uzak olmadığını anlamışlardır. Bulgar devleti ve Bulgaristan güvenliği için çalışan bu sözde vatansever Bulgarlar, kendi yandaşları, kendi parti arkadaşları tarafından arkadan hançerlenmiştir. Bu nedenle 29 Aralık kararlarına en sert tepkiyi onların göstermesi doğaldır.

Bu çalışmada Bulgaristan'ın Kliment Ohridski Üniversitesi Tarih Fakültesinde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Evgeniya Kalinova'nın yazmış olduğu "Yeniden Doğuş Sürecinin Hatırası ve Geçiş Dönemindeki Siyasi Kullanımı" başlıklı çalışması (Kalinova, 2011: 67-82) Türkçe'ye tercüme edilerek okuyuculara sunulmuştur. Bulgaristan Cumhuriyeti'nde sosyalizmden kapitalizme olan sarsıntılı geçişin yaşandığı 1990 - 2010 dönemi bilimsel yayınlarda "geçiş dönemi" olarak adlandırılmış ve kaleme aldığı çalışmasında Kalinova ekonomik ve siyasi krizlerle dolu bu çalkantılı dönemi birinci geçiş dönemi (1990-2001) ve ikinci geçiş dönemi (2001-2009) olarak irdelemiştir.

2. BİRİNCİ GEÇİŞ DÖNEMİ (1990-2001)

"Yeniden Doğuş" sürecinin geçiş döneminde⁶ hangi sıklıkla anımsandığı ve tartışıldığı, büyük ölçüde egemen politik yönetime ve hükümet yapısına bağlıdır. Bu tartışmalı ve karmaşık süreç iki döneme ayırarak incelenebilir. Birinci dönem, Haziran 2001 seçimleri ile sınırlı. Birinci dönemin belirleyici özelliği, politik güçlerin "Yeniden Doğuş" sürecini anımsatarak ve onu siyasal malzeme olarak kullanarak, kendi saflarını güçlendirme çabalarıdır. BKP'nin⁷ yeni yönetimi "Yeniden Doğuş" sürecini kınayarak, politik sorumluluğu ve suçun tamamını devrik lider Todor Jivkov'a yükleyerek, doğan politik sorumluluktan uzaklaşmaya çalışıyor.

3 30 Ocak - 2 Şubat 1990 tarihleri arasında yapılan BKP Kongresinde Petar Mladenov BKP Genel Sekreteri görevinden alındı ve yerine reformcu kimliği ile tanınan Aleksandar Lilov getirildi. Böylece Mladenov Cumhurbaşkanı görevini sürdürürken parti liderliğini bırakmak zorunda kaldı.

4 Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Znepolski, 2009:170-174; Kalinova ve Baeva:224-265.

5 29 Aralık kararlarına atıfta bulunan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yayınlanan bazı gazetelerde "Bulgaristan teslim bayrağını çekti", "Bulgaristan dize geldi" başlıklı kışkırtıcı haberlerin yayımlanması Bulgaristan milliyetçilerinin Türk azınlığa karşı daha da fazla kin ve nefret beslemelerine yol açmıştır. Bulgaristan'da bazı yerleşim birimlerinde bazı Türklerin aşırı milliyetçilik dalgasının akımına kapılarak Türkiye Cumhuriyeti bayrağı açmaları ve etnik Bulgarları intikam ile tehdit etmeleri iki topluluk arasındaki gergin olan ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. Bu konuda bakınız: Dayıoğlu, 2005:378-379.

6 1990 - 2010 döneminde, Bulgaristan Cumhuriyeti'nde sosyalizmden kapitalizme geçiş yaşandığı için bu dönem bilimsel literatürde "geçiş dönemi" olarak adlandırılmıştır.

7 Bulgaristan Komünist Partisi'nin kısaltılmış şekli metinde BKP olarak yazılmıştır.

BKP'nin bu tutumu, sadece iktidarını ve politik gücünü korumak için değil, ülkedeki olası etnik çatışmaları önlemek için de sergileniyor. 29 Aralık 1989 tarihinde BKP Genel Kurulu'nda, Bulgaristan Türklerinin Türkçe-Arapça adlarının iade edilmesi kararı alınmıyor, 18 Ocak 1990 tarihinde ise Todor Jivkov tutuklanıyor ve sorgulanmaya başlanıyor. Diğer yandan DGB⁸ ve HÖH⁹ gibi yeni politik güçler, yakın siyasi geçmişin yeniden ele alınarak irdelenmesi ve yakın tarihte Bulgaristan'da cereyan eden olayların yeniden tartışmaya açılması konusunda ısrar ediyorlar. DGB'nin amacı BSP'yi¹⁰ kötüleyerek ve karalayarak saflarını zayıflatmak, ayrıca "Yeniden Doğuş" sürecinin sosyalist sistemin bir siyasal ürünü olduğunu göstererek, tüm bunların sorgulanmasını ve suçluların cezalandırılmasını istemektir. HÖH lideri Ahmet Doğan için bu süreç yeni doğan partisinin ayakta kalması ve güçlenmesi için arayıp bulamadığı bir fırsattır. İki partinin (DGB ve HÖH) politik duruş bakımından yakınlığı ve BSP gibi ortak rakipleri olması, bu dönemde "Yeni Doğuş" sürecine benzer pencerelerden bakmalarını sağlamıştır ki bu gelişmeler 1990'lı yılların ortasına kadar sürmüştür. Hem DGB hem HÖH, isim değiştirme olaylarında yaşanan acıların ve işlenen suçların sorgulanması, ayrıca BKP/BSP'nin "Yeniden Doğuş" sürecinin siyasi sorumlusu olarak yargılanması ve baskıcı sosyalist geçmişinin cezalandırılması isteği ile öne çıkmışlardır.

Dimitir Popov'un hükümeti, DGB ve HÖH'ün isteklerini göz önüne alarak, "Yeniden Doğuş" dönemi suçlularının sorgulanma ve cezalandırılma sürecini hızlandırmıştır. Baskıya maruz kalmış kişiler bir kereye mahsus tazminat almış, bu dönemde öldürülenlerin mirasçılara ise emekli maaşı bağlanmıştır. O dönemin hükümet yetkilileri olan Todor Jivkov, Georgi Atanasov, Dimitir Stoyanov, Petır Mladenov ve Penço Kubadinski'ye karşı "ırkçı veya etnik temele dayalı düşmanlığı körüklemek"ten, kamu davası açılmıştır. Bulgaristan Türklerinin çoğunlukta olduğu HÖH, özellikle trajik olayların yaşandığı ve kurbanların verildiği bölgelerde "Yeniden Doğuş" sürecini anma ve kınama yıldönümleri organize etmiştir. Geçmişteki acılar ve hüznü olaylarla ilgili yapılan bu anımsatmalar, ülkedeki Müslüman azınlıkların ve HÖH seçmenlerinin birleştirilmesi amacı ile kullanılmıştır. Tüm bu olaylar ise HÖH'ün Bulgaristan kanunlarına uygun bir siyasi parti olarak var olup olamayacağı tartışmaların gölgesinde cereyan etmiştir.¹¹ Dikilen anıt heykeller ve düzenlenen yıldönümleri, Yeniden Doğuş Süreci ile ilgili anıları canlı tuttuğu gibi Bulgaristan Türklerinin DPS HÖH ile bağlantısını da canlı tutmuştur. Mogilyane (Yoğurtçular) köyündeki "Türkan Çeşmesi"¹² heykeli, bunların arasında en görkemlisi ve etkili olanıdır.

Kasım 1991'den 1992'nin sonuna kadar, Filip Dimitrov hükümeti döneminde, DGB ve HÖH'ün suçluların cezalandırılması ve mağdurlara tazminat ödenmesi yönünde başlattıkları işbirliği yeni bir döneme girmiştir. HÖH, hem "maviler" olarak tanımlanan DGB'lilere parlamenter destek vermiş hem Jelyu Jelev'in Bulgaristan Cumhurbaşkanı olarak seçilmesini sağlamıştır. Doğal olarak verilen bu siyasal destek karşılığında mükâfatlar da gecikmez: Bulgaristan okullarında Türkçe ana dil olarak üçüncü sınıftan sekizinci sınıfa kadar okutulmaya başlar; ayrıca 1989 yılında Türkiye'ye göç¹³ edenlerin gayrimenkulleri sahiplerine kanunla iade edilir. En önemlisi ise Bulgaristan Anayasa Mahkemesi, HÖH'ü meşru ve yasal bir siyasi parti olduğuna karar verir. 1992 yılında DGB parlamentodan güvenoyu alamayınca iktidarı bırakır ve HÖH ile ilişkileri soğumaya başlar.

Bulgaristan'da bir sonraki hükümet Lyuben Berov'un başkanlığında olup HÖH'ün güvenoyu ile ülke yönetiminin başına geçmiştir. Bir bakanla da olsa HÖH ilk kez hükümette ve Bulgaristan siyasal hayatında ilk kez yönetici olarak yer almıştır. Bu gelişmeler HÖH'ün "Yeniden Doğuş" süreciyle ilgili kendi bakış açısını geniş halk kitlelerine duyurmasını kolaylaştırır. 1993 senesinde kabul edilen bir kanunla Haziran 1989'dan sonra ülkeyi terk eden Bulgaristan vatandaşlarının, başka bir ülkeye göç edip bu ülkenin vatandaşlığını almış olsalar dahi Bulgaristan vatandaşlığını korumaya devam ettikleriyle ilgili karar kabul edilmiştir. Bu dönemde ilk

8 "Demokratik Güçler Birliği"nin (DGB) Bulgarcası, "Siyuz na Demokratiçnite Sili"dir (SDS).

9 "Hak ve Özgürlükler Hareketi"nin (HÖH) Bulgarcası, "Dvijenie za Prava i Svobodi"dir (DPS).

10 3 Nisan 1990 tarihinde Sofya'da Bulgar Komünist Partisi (BKP) feshedilerek Bulgar Sosyalist Partisi (BSP) adını almıştır.

11 Bu dönemde milliyetçi Bulgarlar ve bazı siyasetçiler, HÖH'ün Türk kökenli etnik bir siyasi parti olduğunu ve bu tipteki etnik temelli partilerin Bulgaristan'da hukuken yasak olduğunu iddia etmektedirler.

12 Aralık 1984 yılında Mogilyane (Yoğurtçular) köyünde öldürülen 18 aylık Türkân bebek, zorla ad değiştirme uygulamasına gösterilen direniş esnasında öldürülen Türklerden sadece birisidir. Bugün Türkân bebek, Bulgaristan'ın yerli ulusal Türk azınlığı mensuplarının onurlu yaşam, eşitlik ve özgürlük için direnişinin adeta sembolü haline gelmiştir.

13 Yazarın burada bahsettiği 1989 yılındaki zorunlu "göç", 11 Ocak 2012 tarihinde Bulgaristan Parlamentosu tarafından kabul edilen bir Bildiri'de "etnik temizlik" olarak tanımlanmaktadır.

kez Ulusal Bulgar Radyosu'nda Türkçe haber yayınları yapılmaya, Türkçe, okullarda ana dili olarak okutulmaya¹⁴ başlanmıştır.

“Yeniden Doğuş” sürecinin hafızalarda canlı tutulmasının önemli olgularından biri de Ahmet Doğan tarafından 1993 yılında, Burgaz ilinin, Trınak köyünde açılan ve büyük tartışmalara yol açan “Anıt Çeşme”dir. Bu “Anıt Çeşme” üç kişinin adına dikilmiş ve Doğan onları “Türk azınlığın hak ve özgürlük savaşçıları” ilan etmiştir oysa bu insanlar aslında 8 kişinin öldüğü, terörist olaylarına karışan ve ölüm cezasına çarptırılan şahıslardır. Bu teröristlerin¹⁵ adları Türkçe yazılmış ve HÖH'ün bölgesel örgütü burada “halk toplantıları” düzenlemeye başlamıştır. Aynı yıl Yargıtay, T. Jivkov, G. Atanasov ve D. Stoyanov'a karşı bir iddianame hazırlamış ve hükümet yetkilileri bu kez “ırkçı veya etnik temele dayalı düşmanlığı körükleme” yerine “iktidarı kötüye kullanma” ile suçlanmışlardır. Şubat 1995'te, mahkeme, ek soruşturma yapma ve 1984 - 1989 döneminde zarar görenlerin ifadelerinin alınması isteğiyle davayı iade etmiştir. Sorun şuradan kaynaklanmaktadır, davalılar hükümet adına çalışan ünlü siyasetçiler olup çok zor hukuki sorumluluk altına sokulabilirler. Bu nedenle mahkeme farklı bir yol izleyerek özellikle saldırı ve cinayetlerin faillerinden, sorumluluk üstlenmelerini istemiştir. Bu arada, Todor Jivkov ve Dimitir Stoyanov ölünce davaya karşı kamuoyunun ilgisi de azalmıştır.

1990'lı yılların ikinci yarısında, HÖH'ün siyasi nüfuzu azaldığı için diğer partilerle koalisyon girişimlerini başlatır. Örneğin İvan Kostov'un kabinesi iktidarda iken DGB ile ikinci bir yakınlaşma girişiminde bulunuyor ama Haziran 2001 seçimlerinin arifesinde bu iki parti arasında büyük bir uyumsuzluk ve kopuş yaşanıyor. HÖH'ün farklı hükümetlerle yaşadığı inişli çıkışlı siyasi ilişkiler, “Yeniden Doğuş” sürecinin hatırlatılmasının ve siyasi malzeme olarak kullanılmasının da yönünü değiştiriyor. Bu siyasal yön değiştirme, özellikle Trınak köyü anıt çeşme olaylarında yansıma buluyor. 1998 yılında anıt çeşme, savcı izniyle yıkılıyor. Ancak hemen ertesi yıl Ahmet Doğan'ın “Bulgaristan da Bosna gibi olacak” söyleminden sonra Türkler tarafından yeniden onarılır.

1990'larda “Yeniden Doğuş” sürecinin unutulmaması için sinema da “hatırlatma aracı” olarak devreye girmiştir. Konu ile ilgili üç belgesel film “Bir isim uğruna” (Za Ednoto İme), “Olası Mesafeler” (Vızmojni Razstoyaniya), “Fazlalık olanlar” (İzlišnite) gündeme oturur. Üçü de kadınlar tarafından (Mariya Troyanova, İglıka Trifonova, Adela Peeva) hazırlanıp gösterime sunulmuştur. Ayrıca 1994 yılında “Yanıyor yanıyor ateş gibi” sinema filmi (senaryo yazarı Malina Tomova, yapımcı Rumyana Petkova) gösterime girmiştir. Aslında tüm bunlar hiç de rastlantı değil – yeniden doğuş ve asimilasyon konuları çok hassas, çok tartışmalı, sinema eserlerinin dördü de psikolojik-travmatik isimleri değiştirilen ve göçe zorlanan Bulgaristan Müslümanlarının acılarını anlatmaktadır. İlk üç film değerli belgesel kaynakları ortaya koymalarına rağmen “görsel özellikten çok festival özelliği” taşımaktadır. Televizyonda yayınlanan sinema filminin ise toplumsal yankısı çok daha güçlüdür. Filmde, 1960'lı yıllarda Pomakların adlarını değiştirme girişimi ile başlayıp bazı köylerde ciddi çatışmalarla sonuçlanan olaylar da yer alıyor. Seyircilerin tepkisi genel olarak olumsuz.¹⁶ Film taraflı olarak algılanıyor ve yapımcılar da sadece isim değiştirmenin psikolojik-travmatik sonuçları üzerinde durmakla suçlanıyor. Toplumsal tepki ve ortaya çıkan durum, film yapımcılarının konuyu “cellat-kurban” zemininde gösterme isteklerinin yanı sıra, “Yeniden Doğuş” sürecinin, Bulgar halkının belleğinde bıraktığı çelişkilerle dolu derin psikolojik izlerini de yansıtmaktadır.

1990'larda yayımlanan belgeler, makaleler ve anılar, Yeniden Doğuş sürecinin farklı izdüşümlerine tanıklık ediyor. Geçmişteki yöneticilere, özellikle BKP, İçişleri Bakanlığı, İstihbarat ve Polis teşkilatında o dönem görev alanlara karşı başlatılan ağır suçlama kampanyaları, yayımlanan anıların önemli bir bölümünü oluşturuyor. Bu dönemde aktif rol oynayan anı yazarları, Bulgaristan Cumhuriyeti'ni ve ulusal bütünlüğü savduklarını iddia etseler de, toplumun onlara karşı olan güveni çoktan tükenmiş ve bilimsel yazılarda yansıttıkları “Yeniden Doğuş” senaryoları, toplumda kabul görmemiştir. Diğer kutupta ise BKP'nin, Bulgaristan Türklerine karşı uyguladığı politikaları onaylamayan ve bunu da açıkça göstermeye çalışan kişilerin bilimsel yazıları ve anıları yer almaktadır. Fakat onların anıları daha kısa, daha yüzeysel ve genelde Bulgarlığa muhalif başkaldırı çerçevesinde ele alınmıştır.

14 Türkçe, haftalık birkaç saatlik seçmeli ders olarak okutulur.

15 Bu kişilere yönelik “terörist” tanımlaması, yazar tarafından kullanılrsa da herkes tarafından kullanılmaz, çünkü bu kişilerin terörist olmadığına dair bilgiler ve görüşler de vardır.

16 Yazar, etnik Bulgar olmasının etkisinde kalarak, “olumsuz tepki” derken etnik Bulgarların yaygın tepkisine atıf yapmaktadır.

3. İKİNCİ GEÇİŞ DÖNEMİ (2001-2009)

2001-2009 yılları arasındaki ikinci dönemde, “Yeniden Doğuş” sürecinin anımsatılması, çok farklı bir siyasal ortamda gerçekleşmiştir. 2001 yılında İBİUH’un¹⁷ iktidara gelmesi ile mavi-kırmızı¹⁸ muhalefetin sivri çıkışları azalmıştır. 2005 senesinde ise BSP tekrar siyasi sahneye çıkarak yeniden iktidar olmuştur. Ahmet Doğan liderliğindeki HÖH’ün politik önemi bu dönemde zirvededir. Müslüman toplulukların desteklediği HÖH, Simeon Sakskoburggotski’nin kabinesinde resmi koalisyon ortağı olduğu gibi, Sergey Stanişev’in kabinesinde de yer almıştır. Böylece Bulgaristan tarihinde ilk kez BSP, HÖH ve İBİUH bir araya gelip aynı hükümetin ortakları olmuştur. Volen Siderov’un “Ataka” (Saldırı)¹⁹ partisinin ortaya çıkması yeni bir olaydır. Bu parti kendisini milliyetçi olarak tanımlıyor ve güçlü bir HÖH karşıtı ve Türk karşıtı propaganda yapmaktadır. Benzeri milliyetçi propagandalar daha küçük olan siyasi oluşumlar tarafından da yapılmaktadır (Oteçestvenna Partiya, OKZNI, VMRO, Bılgarski Natsionalen Sıyuz ve Gvardiya gibi). Bu yeni durum “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili tartışmaların zeminini ve yönünü değiştirmiştir.

2001 senesinde seçimlerden birkaç ay önce çekilen bir belgesel film, “Yeniden Doğuş” konusu üzerinde sıcak tartışmalara neden oluyor. Bu belgesel, önce Sofya’daki sinema salonunda, Başbakan İvan Kostov, hükümet bakanları ve eski Cumhurbaşkanı Jelyo Jeleu’nun katılımı ile ilk kez gösteriliyor. Dört gün sonra ise Bulgaristan Ulusal Televizyonunda, hem de pik saatte yayınlanıyor. Bu sinema yapıtı, “Özgür Avrupa” radyosu muhabiri olan Tatyana Vaksberg’e ait ve imalı bir isim taşımaktadır: “Kötülük Teknolojisi” (Tehnologiya na Zloto). Bu yeni filmin yakaladığı başarıyı, ne azınlık sorunları ve asimilasyon girişimleri ile ilgili önceki üç film, ne de 2001’de Kırcaali ve Ribnovo için çekilmiş filmler yakalayabilmiştir. Tatyana Vaksberg’in bakışı gerçekten de farklıdır. O, sıradan insanların zorla isim değiştirme sürecinde yaşadıkları duygu dolu bireysel hikâyelerin yanı sıra, BKP arşivlerindeki belgeleri de filmde ustalıkla kullanıyor. Yine diğer filmlerden farklı olarak, “Kötülük Teknolojisi” Müslüman topluluklara uygulanan asimilasyon sürecini bir bütün olarak ele alıyor. Beklenenlerin aksine filmde politik nedenler araştırılmıyor. Örneğin BKP tüm kötülüklerin kaynağıdır gibi klasik tezleri gündeme taşımıyor. Ayrıca bu yeni film etnik direniş ve etnik çatışmaları çağrıştıran anlatımdan da kaçınıyor. Doğal olarak çok zaman geçmeden filmle ilgili tartışmalar, hem halk düzeyinde hem de siyasi seçkinler düzeyinde, yani “yüksek düzeyde” başlıyor. HÖH’ün lideri olan Ahmet Doğan hükümetteki yetkilileri, “Yeniden Doğuş” sürecini kendileri için bir koza dönüştürmeye çalıştıklarını ve bu kozu da bir kama gibi HÖH ile BSP’nin arasını açmak için kullandıklarını iddia ediyor. Tartışmalar daha da sertleşiyor ve Doğan artık etnik soykırımdan söz etmeye başlıyor. Bunun da suçlusu olarak tek partiyi değil, tüm devleti hatta “tepki vermeyen Bulgar toplumunu” işaret ediyor. DGB lideri İvan Kostov ise şöyle yanıt veriyor: “Bu sürgünle sonuçlanan bir asimilasyondur ama soykırım değildir. Sürgün ama Yahudilere yapılan soykırım gibi değildir”.

“Kötülük Teknolojisi” filmi, “Yeniden Doğuş” sürecini protesto etmiş eski muhaliflerin de sert tepkilerine neden olmuştur. Onlar için bu süreç “komünist partinin iğrenç bir eylemi ve devlet terörizmi” (Petko Stoyanov), bazıları için ise bu “domuzluktur” (Koprinka Çervenova). Birçok izleyici Türklerin direnişinin ve onları en zor günlerinde destekleyen etnik Bulgarların direnişinin filmde yer almayı hafızalardan silinmesi girişimine karşı çıkıyor. Kırcaali’de yaşayan Bulgarların tepkileri de filmin insanların kişisel anıları ile örtüşmediğini göstermektedir. Onlar da filmde duygularının hiçe sayılmasından rahatsızlar. Kentte yaşayan bir etnik Bulgar diyor ki: “Filmde, Bulgar komşuların ve iş arkadaşlarının duygudaşlıkları ve üzüntüsü pek gösterilmemiş. Ben çok iyi hatırlıyorum: Biz Bulgarların %99’u, bu olaylardan dolayı çok üzülmüştük, adeta yıkılmıştık.” Kırcaali’de yaşayan Bulgaristan Türkleri arasında da farklı görüşler gözlenmektedir. Doğan’ın sempatanları bu filmi, yönetenlerin, seçimler öncesi bir sipariş filmi olduğunu düşünüyorlar. HÖH’ü siyasi sahneden dışlama çabası olarak görüyorlar. Fakat diğer Türkler, bu filmin DGB’ne hizmet etmediğini, hatta yapımcılarına minnet duyduklarını ifade ediyorlar. Onlara göre bu film sayesinde “herkes yaşadığımız trajediyi ve hayatta kalma başarımızı öğrenecektir”.

Tartışmalar sürerken, ünlü şarkıcı Yıldız İbrahimova (Bulgaristan Türklerinin aydın sanatçı çevrelerinden önemli bir isim olmasına rağmen), film yapımcısı Vaksberg onun gibi aydın Türkleri filmde tanıtmayı “unutmuş”. Fakat İbrahimova ile yapılan röportajla sanki dengeler biraz sağlanmış. Şarkıcı adının değişmesinden dolayı yaşadığı acıların yanı sıra, etnik Bulgarların ona gösterdikleri manevi desteği de hatırlıyor ve anlatıyor. İleriki senelerde, edebiyat ve sanat insanları hem Bulgarlar, hem Türkler açısından, olayları

17 “İstikrar ve Büyüme İçin Ulusal Hareket”in (İBİUH) Bulgarcası “Natsionalno Dvijenie za Stabilnost i Vızhod”dur (NDSB).

18 Siyasi partilerin bayraklarına atıfta bulunarak, maviler DGB, kırmızılar ise BSP taraftarlarını simgeler.

19 Bulgaristan milliyetçilerinin desteklediği “Ataka” (Saldırı) partisi, ülkenin en sağ, en ulusalcı ve en sert Türk karşıtı partisidir.

değerlendirme çabalarını sürdürmektedirler. “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili olan diğer filmler bunun göstergesidir. 2004 yılında beyaz perdeye konan belgesel film niteliği taşıyan “Yol” (Pityat) ve sinema filmi olan “Çalınan Gözler” (Otkradnati Oçi). Her iki film Bulgar-Türk “karma” ekipler tarafında çekilmiş ve yine ağırlıklı olarak kadınlar tarafından hazırlanmış yapıtlardır. “Yol” başlıklı belgesel, 1989’da Bulgaristan’ı terk eden Türklerin yaşamlarını anlatıyor. Filmin yönetmeni Stanislava Kalçeva, senaristi Petya Tetetvenska ve Stefka Kaleva, filmin konsültasyon muhabiri ise gazeteci Nihal Özergan’dır. “Çalınan Gözler” filminin senaryo yazarı ve yönetmeni Radoslav Spasov ve Neri Terzieva (kendisi Türk kökenli ünlü bir televizyon muhabiridir). “Çalınan Gözler” (Otkradnati Oçi), Bulgar – Türk ortaklığı ile “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili yapılan ilk filmidir. Yazarlar ve yapımcılar “Yeniden Doğuş” sürecinin kurbanlarının, hem Türkler, hem Bulgarlar olduğu konusunda hemfikir olup şu görüşü savunmaktadırlar: “yüz binlerce insanın yaralarının ve kişisel dramların iyileşmesi için zamana gereksinim vardır, haysiyetimiz olan biten her şeyi konuşmamızı gerektiriyor, ne kadar çirkin, alçaltıcı ve feci olursa olsun.” Yapımcılar, senaryonun “her iki milletin bakış açısından” yazıldığını, ayrıca hoşgörü ve insanlık üzerine kurulduğunu iddia ediyorlar. Bu yaklaşım, Avrupa kurumları tarafından değerlendiriliyor ve film de, Avrupa Konseyi tarafından finanse ediliyor. Fakat Bulgaristan’da bu film seyirciye ulaşmadan, kuşkuyla karşılanıyor. Toplumdaki yaraların iyileşmediği konusunda, yapımcılara uyarılar yapılıyor ve filmin de “birçok Bulgaristan vatandaşının yaralarını deşerek”, “başlayan barış sürecine” zarar vereceği söyleniyor. Bu “Yeniden Doğuş” sürecinin onaylanması değil, sadece yeni politik oyunlara alet edilmesinden doğan bir korkudur. 2005 yılının son baharında ekranlara çıkan bu film, korkuları boşa çıkarıyor. Aşk hikâyesi izleyicilerin bir kısmına hitap ederken, olumsuz eleştiriler de genelde, filmin öyküsü ile ilgili değil, sanatsal kusurları ile ilgili oluyor.

“Yeniden Doğuş” konusunu irdeleyen filmlerin sanatsal kusurlarının öne çıkarılması, etnik konularla ilgili daha tarafsız, daha dengeli bir sunum arzusu mudur, yoksa skandallardan kaçınmak için bir çaba mıdır? Bunun tespit edilmesi zor bir olaydır. Her iki gerekçe de açıkça, 2004 senesinde Teodara Dimova’nın yazdığı “Affetmenin görünmez yolları” (Nevidimite Pitišta na Proşkata) oyununda belli oluyor. “İvan Vazov” un adını taşıyan Bulgaristan Halk Tiyatrosu müdürü Prof. Dr. Vasil Stefanov, bu tiyatro oyununu sahneye koymayı reddediyor. Yazara göre bu oyunda “Bulgaristan Türklerinin maruz kaldığı aşağılanmalar ve çektikleri acılar” sergileniyor. Tiyatro müdürünün gerekçesi ise tiyatronun 100. yıl kuruluş kutlamalarında “etnik konular ve politik içerikli oyunların sergilenmesi çok uygun değil” yönündedir. Farklı bakış açılarına göre ise “Hışovete”²⁰ gibi oyunlar yeterli sayıda izleyici çekmiyor. Tüm bunlar “Yeniden Doğuş” sürecinin anımsatılmasında önemli bir değişikliği işaret ediyor. On seneden fazla bir zamandır Bulgaristan Müslümanlarının travmalarına yapılan vurgulardan sonra, bu kez etnik Bulgarların hatıralarına ve duygularına dönüş yapılıyor. Çelişkiye bakın ki bu “büyüteç altına alma”, HÖH’ün iktidarda yer aldığı döneme denk geliyor.

2009 yılına kadar iktidar ortağı olduğu sürece HÖH, “Yeniden Doğuş” sürecine yönelik bakış açısını savunma olanağı buluyor. Bunun için sık sık “tarihsel hatıra yerlerinde” mitingler düzenleniyor. Bu mitinglerde sadece kurbanlar anılmaz, HÖH ve liderinin BKP’ye gösterdiği direniş anımsatılıyor ve onun hem geçmişte hem gelecekte Bulgaristan Müslümanlarının çıkarlarını korumadaki rolüne vurgu yapılıyor. Doğan, partisini kamusal alanda etnik parti değilmiş gibi göstermeye çalışmakta ve aşırı milliyetçi söylemlerden kaçınmaktadır. Ayrıca HÖH mitinglerine çok nadir katılmakta, katılan bakanlar da “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili ölçülü konuşmalar yapmaktadır. Bu ölçülü ve temkinli konuşmaların bir nedeni de, Komünist partinin gizli arşivlerdeki dosyalarının halka açılması ve başta Ahmet Doğan olmak üzere HÖH’ün tepe yönetimindeki kilit isimlerin de sosyalist dönemde Bulgaristan İstihbarat Örgütü’ne çalışmış olmaları gerçeğinin ortaya çıkmış olmasıdır. İlimli politik söylemlerin bir başka nedeni ise mitinglere gelen Bulgaristan Müslümanlarının, geçmiş olaylar ile değil, güncel ekonomik problemleri ile ilgili hangi kararların alındığını duymayı arzu etmeleridir.

Her şeye rağmen politik söylem olarak “Yeniden Doğuş” sürecinin anımsatılması bazı durumlarda açıkça kışkırtıcı olmuştur. Mart 2003’te Kornitsa’daki anma mitinginde, Pazarcik vali yardımcısı olan Recep Molla Ahmet, duygusal bir konuşma yapmış ve Rodoplar’da “Yeniden Doğuş sürecinin tam gaz devam ettiğini” iddia etmiştir. Konuşmasında, okullarda her dersin Türkçe okutulması gerektiğini ve Hıristiyanların Rodoplar’dan gönderilmesi (uzaklaştırılması) çağrısında bulunmuştur. Bir sonraki gün Ahmet Doğan bu konuşmanın “yanlış anlaşıldığını” söyleyerek ortamı yumuşatmaya çalışmış, dahası bunun HÖH’ün siyasi çizgisi olmadığını söylemişse de mitinge iştirak eden üç milletvekili bu konuyla ilgili sessiz kalmıştır. Benzer bir olay, Mayıs 2008’de, Pristoe köyündeki anma töreninde, milletvekili Ahmet Hüseyin’in “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili “Utañ Heykeli” yapılması teklifine mitingde bulunan Meclis Başkan Yardımcısı Ünal Lütfü sessiz kalmış fakat bir sonraki gün medyanın karşısında bunun milletvekilinin kişisel fikri olduğunu söylemiştir. Sonuç olarak

20 Osmanlı döneminde Romanya’da yaşayan Bulgar kökenli komitacı ve isyancılara “hışove” denir.

“Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili HÖH’ün farklı ortamlarda, farklı dinleyici kitleleri önünde farklı görüş ve söylem sergilediği açıkça görülmektedir.

HÖH “Yeniden Doğuş” sürecinin yargılanması için farklı yollara da başvurmuştur. Ocak 2006 tarihinde, HÖH konu ile ilgili duruşunu Avrupa Parlamenterler Konseyi Meclisi’ne sunuyor. Bu güncel konu, Bulgaristan’ın AB üyeliği ve “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili dava sonucunun eksikliği, Türkiye’ye göç edenleri de harekete geçiriyor, birçok göçmen Bulgaristan’a karşı, Strazburg’daki İnsan Hakları Mahkemesi’ne dava açıyor. HÖH ile bağlantıları olmayan birçok Bulgaristan Türkü, lobi oluşturmak ve mağduriyetlerinin tazmini için Avrupa kurumları ile iletişime geçiyorlar. Böylece Avrupa’daki resmi kurumların aracılığıyla “Yeniden Doğuş”la ilgili kendi görüşlerine siyasi destek aranıyor. Bu girişimlerdeki asıl amaç şudur: HÖH, kendini milliyetçi parti olarak tanımlamadığından “Yeniden Doğuş” sürecini komünist karşıtı bir eylem olarak gösteriyor. HÖH dışındaki göçmen örgütlenmeleri ise “Yeniden Doğuş” sürecini insan hakları ihlali ve belli etnik grupların mağduriyeti olarak algılar.

2001 sonrası dönemin bir başka spesifik özelliği de yürütülen “hafıza savaşı”dır, ki bu savaş, Bulgaristan Türklerinin kurmuş oldukları derneklerin, “Yeniden Doğuş” sürecindeki direnişlerini kanıtlamak için ortaya çıkmıştır. 1990’lı yıllarda, BTUKH’nin²¹ Ahmet Doğan tarafından yönetildiği tezi hâkimiyetini sürdürmektedir. Ülke yönetiminde hükümet ortağı olarak yer alan HÖH’ün eline bu tezi sağlamlaştırma olanağı geçmiştir. 2003 yılında “Yeniden Doğuş Gerçeği” (“İstinata za Vızroditelniya Protsets”) gibi iddialı bir başlık altında, partinin resmi tarihi ve birçok belgeyi kapsayan bir kitap yayımlanır. Bu kitap, Entegrasyon Araştırmaları Enstitüsü tarafından basılıyor. “Proje yöneticisi” ise Ahmet Doğan’ın ta kendisidir.

Ahmet Doğan’ın “Yeniden Doğuş” sürecinde direniş lideri olarak üstlendiği siyasi rolü, HÖH’den ayrılan veya bu partiye muhalif olan Bulgaristan Türklerinin kurmuş olduğu birçok dernek ve örgüt tarafından desteklenmemektedir. Bu görüşe destek vermeyenlerden biri de Güner Tahir ve onun UHÖH²² örgütüdür. Güner Tahir ve çevresindekiler İvan Kostov’un, Doğan’a karşı açtığı savaşta, Kostov’un yanında yer alıyorlar. 1988 yılının sonunda kurulan “İnsan Haklarının Savunulması Demokratik Birliği Derneği”²³ yöneticileri olan Mustafa Ömerov ve Sabri İskender de Mayıs 1989’da başlayan protestoların Ahmet Doğan tarafından değil, kendileri tarafından organize edildiğini iddia etmektedirler. Tüm bu iddialar karşısında HÖH’ün yanıtı çok ciddi ve çarpıcıdır. Kendi örgütü olan “Liberal Entegrasyon Bütünleşme” (Liberalna İntegratsiya) vakfı, BKP ve İçişleri Bakanlığı’nın arşivlerinden alınmış, profesyonel tarihçi Veselin Angelov²⁴ tarafından toplanmış ve yayına hazırlanmış, doküman ve belgelerle dolu iki ciltlik kitap yayınlıyor. 2009’da yayınlanan kitapların önsözünde, Ahmet Doğan’a karşı yapılan saldırılar ve “asılsız” iddialar hem yalanlanıyor hem de çürütülüyor, böylece Doğan’ın “Yeniden Doğuş” sürecindeki liderlik katkılarına vurgu yapılıyor.

2001 yılından sonra başka bir eğilim daha ortaya çıkıyor: Etnik baskıların doğurduğu trajik hatıralardan farklı bir bakış açısı ortaya koymak. Toplama kamplarının, işkencelerin, baskı ve ölümlerin dışında, Bulgaristan

21 “Bulgaristan’da Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi”nin (BTUKH) Bulgarcası “Tursko Natsionalno Osovoboditelno Dvijenie” (TNODB) olarak ifade edilir.

22 “Ulusal Hak ve Özgürlükler Hareketi”nin (UHÖH) Bulgarcası “Natsionalno Dvijenie za Prava i Svobodi”dir (NDPS).

23 “İnsan Haklarının Savunulması Demokratik Birliği Derneği” ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Atasoy, 2011:173-178.

24 Son dönemde tarihçi Veselin Angelov hem Bulgaristan Türkleri ve isim değiştirme olayları, hem de “Yeniden Doğuş” ve 1989 göçü ile ilgili en çok kitap ve belge yayınlayan Bulgar araştırmacıdır. Yazarın bu alandaki başlıca kitapları şunlardır:

Angelov, Veselin, “Strogo Poveritelno! Asimilatorskata Kampaniya Sreštu Turskoto Natsionalno Maltsinstvo v Bılgariya (1984-1989. Dokumenti)”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2008.

Angelov, Veselin, “Sekretno! Protestnite Aktsii na Turtsite v Bılgariya (Yanuari-May 1989). Dokumenti”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2009.

Angelov, Veselin, “Sekretno! Protestnite Aktsii na Turtsite v Bılgariya (Yanuari-May 1989). Dokumenti”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2010.

Angelov, Veselin, “Ahmed Dogan. Dokumentalna Biografiya (1954-1990)”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2011.

Angelov, Veselin, “Golyamata Ekskurziya. Prinuditelnoto İzselvane na Etničeski Turtsi ot Bılgariya (Yuni-Avgust 1989). Tom I.”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2011.

Angelov, Veselin, “Golyamata Ekskurziya. Prinuditelnoto İzselvane na Etničeski Turtsi ot Bılgariya (Yuni-Avgust 1989). Tom II.”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2017.

Angelov, Veselin, “Obratnata Vılna. Vrištane Grajdanskite Prava na Bılgarskite Turtsi. (Septemvri 1989 - Yanuari 1990). Dokumenti”, Peçatnitsa Simolini, Sofya, 2012.

Türklerinin anlattıkları sıradan hayat hikâyeleri yayınlanmaya başlıyor. Kırcaali'den Hasine Şen, 1989'da Türkiye ile ilgili göç izlenimlerini kendi yaşam felsefesi ve ikilemli aidiyeti açısından şöyle anlatıyor:

“Kaderim bana iki kültür ve iki ülke arasında geçiş bir alanda gidip gelmelerle dolu bir yaşantıya sahip olduğumu duyumsattı... Daha Kapıkule'de “orada” ve “burada” kavramları, zıt yönlerde akan kalabalık iki insan selinde birleşti... Aramızda devlet sınırını ikinci kez geçenler de vardı. Çok yakında onların bilinçsizce başıboş koşuşturduklarını anladım. İnsanların psikolojik durumunu ve ikilemlerinin şu oğudan kaynaklandığını anladım: kaçınılmaz bir zorunluluk olarak doğduğum toprakları bırakmaya mecbursun ama gideceğin yere bir türlü ulaşamıyorsun, beklentilerine bir türlü kavuşamıyorsun”.

Bazı Türk kökenliler sosyalist dönemi kötileyen ve eleştiren hikâyeler ile değil, tam tersi, övgü dolu ve olumlu yaşam hikâyeleri ile anımsıyorlar:

“1990'lı yıllara kadar TİKOB'da²⁵ ustabaşı olarak çalışıyordum. En güzel çiftliklerden biri bizim Ardino (Eğridere) kasabasında bulunuyordu... Demokrasi denilen şey geldikten sonra²⁶ bizleri hiç dikkate almamaya başladılar... Komünist döneminde Rodoplar'daki insanları düşünüyorlardı, hatta burada kalmaları için ek para ödeniyordu...”

Bulgaristan Türklerinin “Yeniden Doğuş” sürecine bakışlarındaki farklılıklar, belli bir kesimin bu konuda hiç konuşmamayı tercih etmelerinden bile anlaşılıyor. Kırcaali'nin Çernooçene köyünde doğan Katya Pavlova'nın (1989 yılı sonrasında eski adı Raime Mehmedova olup adını geri almıyor) bu konu ile ilgili anıları, çoğunluğun anılarıyla benzer değildir. Onun için adların değişmesi, ailesinin adlarını değiştirmeye gelen Bulgar polis memuru ile tanışıp beklenmedik büyük bir aşka dönüşmesinin başlangıcıdır. Bu polis ile tanışma, hem büyük bir mutluluğa hem de ailesi ile ilişkisinin kopmasına yol açtığı için büyük bir dramın başlangıcıdır. Bu hikâye “Çalınan Gözler” (“Otkradnatı Oçi”) filmi anımsatıyor, ama finali mutlu son ile bitiyor.

“Yeniden Doğuş” sürecinin hatırlanması ve hatırlatılması, nadir de olsa etnik Bulgarlar tarafından basılan anılarla da renkleniyor. Orta yaşlı ve özellikle genç yaşta insanlar, anılarını paylaşmaya daha yatkındırlar. Çünkü bu insanlara, isim değiştirme konusunda fikriniz nedir veya bu olaylar yaşanırken ne tepki gösterdiniz gibi soruları sorulamayacak kadar genç olanlar ve bunlara tanık olmayanlar da var aramızda. Bu anılarda, genelde isimleri değişen “ötekilerle” ilgili farkındalık paylaşımı egemendir. Terörist eylemlere tanık veya kurban olanlar ise bu konularla ilgili neredeyse hiç konuşmuyorlar. Medyada ise “Yeniden Doğuş” süreci ile ilgili daha sansasyonel haberler yer almakta. İlgi çoğunlukla, 1989 yılının yaz aylarında yaşanan dramatik gelişmelere ve Bulgaristan'daki Türk istihbaratının faaliyetleri ile terör olaylarına yöneliyor. Son dönemde yeni bir konu da usulca kendine yol açmayı başarıyor. Mademki Bulgaristan, “Yeniden Doğuş” süreci sonunda mağdur edilmişlere tazminat ödemek zorunda bırakıldı, o zaman Türkiye Cumhuriyeti de 1913'te Doğu Trakya'dan kovulan etnik Bulgarların tazminatlarını ödemek zorundadır.²⁷

Sonunda “Yeniden Doğuş” sürecinin anımsatılmasında rol alan koyu milliyetçi örgütlenmelerden de söz edeceğim. Birinci gruptakiler daha eski kurulan ve geçiş döneminin başında da var olan OKZNI²⁸ ve VMRO²⁹ gibi milliyetçi partiler. İkinci gruptakiler ise daha yeni kurulanlardır: Boyan Rasate tarafından 2001'de kurulan Bulgar Milli Birlik ve Volen Siderov'un 17 Nisan 2005 tarihinde kurduğu ATAKA³⁰ (Saldırı) partisi.

“Yeniden Doğuş” sürecinde ölen masum Türkler gündeme geldiğinde Bulgar milliyetçi partileri Türklerin organize ettikleri suikastlara ve terör olaylarında verilen kurbanları gündeme taşımaktadırlar. Örneğin bazen 1876 Nisan Ayaklanması³¹ ile bazen de Trakya'yı terk etmeye zorlanan etnik Bulgarların göçleri ile karşılaştırma yapıyorlar, aynı zamanda “Yeniden Doğuş” sürecine olan olumsuz bakışlarının da altını çiziyorlar.

25 “Tarımsal İşçi Kooperatif Birlikleri”nin (TİKOB) Bulgarcası “Trudovo Kooperativno Zemedelsko Stopanstvo”dur (TKZS).

26 Bulgaristan'daki demokrasi dönemi ifadesi ile 1989 yılından sonraki Postsosyalist (sosyalizm sonrası) dönem anlaşılmaktadır.

27 Bu konuyla ilgili bakınız: Dimitrov, 2007.

28 OKZNI veya “Obştonaroden Komitet za Zaştită na Natsionalnite İnteresi” Türkçe “Milli Çıkarların Korunması İçin Ulusal Komitesi” olarak tercüme edilebilir.

29 VMRO veya “Vitreşna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya” Türkçe „İç Makedonya Devrimci Örgütü” olarak tercüme edilebilir.

30 Bulgarca'daki “Ataka” kelimesi Türkçeye “saldırı” veya “hücum” olarak tercüme edilebilir.

31 Bulgar çeteleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen 1876 Nisan ayaklanması (Aprilsko Vıstanie) ile ilgili bakınız: Crampton, 2007:68-69.

Bu milliyetçi partilerin girişimleri sayesinde Buynovo tren garında ölen masum kurbanlar için anma törenleri ve etkileyici bir anıt yapıldı. 2007 senesinde bu anıtları milliyetçi Bulgar kesimler kendi reklamını yapma fırsatını kaçırmadılar.

2005 senesinde “Yeniden Doğuş” sürecine atıfta bulunan “Çalınan Gözler” filmi Bulgaristan’da ilk kez gösterime girdiğinde ATAKA onu görmezlikten geldi. Fakat 2007 senesinde Bulgaristan Ulusal Televizyon Kanalı’nda (BNT) gösterildiğinde, ATAKA sert tepki göstererek “sıradaki Bulgar karşıtı kışkırtıcılığı” lanetledi. Partinin lideri olan Volen Siderov da, yapımcıları tarihi olayları çarpıtmakla suçladı. ATAKA sempatanları ve VMRO gençlik kolları, ulusal televizyon kanalının önünde büyük bir gösteri yaparak hem yayınlanan “kaba yalanları” hem de Bulgarları “zorba” olarak gösteren filmi kınadı ve genel müdürü istifaya çağırıldı.

Bazen Bulgar milliyetçi parti yöneticilerinin, HÖH’ün “Yeniden Doğuş” sürecine bakışı ile hemfikir olmamaları uç noktalara kadar varmakta ve anormal girişimlere yol açmaktadır. Mart 2007’de, Bunovo garı saldırısı yıldönümünde, Bulgar Milli Birliği ile siyasi hareket “Gvardiya”, Burgaz’da büyük bir gösteri düzenleyerek, Bulgarlar tarafından öldürülen üç Türk için inşa edilen Trınak köyündeki anıt heykelin yıkılmasını istemişlerdir. Daha sonra You Tube’da yayınlanan bir video klipte milliyetçi Bulgar gençlerin anıt heykeli yıkmaya çalıştıkları görününce, buna yanıt olarak Türkiye’deki hackerler Bulgaristan’daki iki bakanlığın internet sayfalarını bloke etmişlerdir. Tüm bu olaylar sonucunda medya ATAKA’yı suçlasa da, onlar olaylardan uzak durmayı tercih ediyorlar. Kendi aralarındaki farklılıklara rağmen tüm Bulgar milliyetçi partileri “Yeniden Doğuş” sürecini sadece HÖH’e karşı olan olumsuz tavırlarını beslemek için kullanmaktadırlar.

Sonuç olarak, altını çizerek belirtmeliyiz ki Bulgar ulusu “Yeniden Doğuş” sürecine karşı olumsuz bir tutum sergilemektedir ve bu tutumun değişmesi mümkün değildir. Arada kalan “Beyaz Lekeler” resmi kanıt ve belgelerle doldurulabiliyor. Fakat onların çözümlemeleri her zaman bireysel hatıralarla örtüşmeyebiliyor. Beklentiler ile bilimsel gerçekler arasındaki tutarsızlıklar bazen arşivlerdeki dokümanların ve resmi belgelerin inkâr edilmesine bile yol açabiliyor. Bazen politik çıkarların korunması uğruna resmi belgelere veya bireysel yaşantılara karşı seçici yöntemle ve yanlı bir seçicilikle yaklaşıyor. Bu yüzden yapılması gereken doğru ve akıllıca şey şudur; arşivlerin de, etnik Bulgarların da, etnik Türklerin de hatıraları-yaşantıları-belgeleri dikkate alınarak tarih biliminin “Yeniden Doğuş” sürecini yeniden tarafsızca yorumlamasıdır. Yani kınayarak yargılayarak suçlayarak hüküm vererek değil, tam tersi, yansız açıklamalar, tarafsızca irdelemeler ve doğru yorumlamalar yapılmalıdır. Tüm bunların yapılması için toplumun ve siyasetçilerin ne kadar hazır ve ne kadar istekli olduğu ise bambaşka bir konudur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Geçmiş daha iyi anlayıp idrak edebilmemiz ve yaşanan tarihsel olaylardan daha sağlıklı dersler çıkarabilmemiz için bir yandan bireysel ve toplumsal sorumlulukları sırtlamamız, diğer yandan da bireysel ve toplumsal özleştirileri özgürce yapabilmemiz gerekir. Bireysel-toplumsal sorumluluklar, özleştiriler, yanlıgılar ve hatalar kabul edilmediği müddetçe, geçmişte yaşanan olumsuzlukların tekrar edilmeyeceğinin garantisi yoktur. Hafıza tuzaklarından ve tarihten gelen çirkin tortulardan arınıp aynanın karşısına tertemiz geçip kendi kimliğimizle, kendi vicdanımızla, kendi geçmişimizle yüzleşmeliyiz. Soya dönüş süreci sadece hükümetlerin ve siyasetçilerin, sadece Jivkov ve sosyalist sistemin, sadece Bulgar milliyetçilerinin ve siyasi baronların sorunu ve utancı değildir. Ülkedeki tüm vatandaşların, tüm ulusun ortak sorunu, ortak günahı ve utancıdır. Ulusça ortak sorumluluk ve ders almadan, ortak pişmanlık duymadan tarih kitaplarında yazılanların bir önemi ve işlevi var mıdır?

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki Almanlar ne kadar Hitler’in yaptıklarından “biz sorumlu değiliz” deseler de Alman kökenliler olarak ortak tarihsel geçmişlerinden kaçamazlar. Ortak ulusal sorumluluk ve ortak milli utançtan kurtulamazlar. Tarihsel olaylarda kuşaklar arası sorumluluk aktarımı, ahlaki sorgulama aktarımı, toplumsal vicdan aktarımı yoksa, tarih anlamsızlaşır, tarih işlevsizleşir, tarih içi boş bir bilime dönüşür.

XXI. yüzyılın başında Bulgaristan’da görmezden gelinen veya idrak edilemeyen sorunsal tam da budur. Bugün ihtiyacımız olan, asimilasyon olaylarından kaynaklanan ortak sorumluluğun ulusça farkındalığıdır, ortak utancın kabulüdür, ortak kaderin ve acının paylaşımıdır. BKP ve Jivkov’u suçlayarak kendi suskunluğumuzu, kendi tepkisizliğimizi görmezden gelerek toplumsal sorumluluktan kaçış, kolay bir yol gibi görülmektedir ama bu yol bizi çıkmaza götürmektedir. Soruyorum: Her zaman bizim taraf kazanırken diğer tarafın kaybetmesi gerekir mi? Her zaman bizim askerler galip gelirken, düşman askerlerin yenilmesi gerekir mi? Çağdaş dünyada “bizimkiler ve ötekiler”, “galipler ve mağluplar”, “iyiler ve kötüler”, “bizden olanlar ve bizden olmayanlar” tarihin bakış

penceresine göre değişen sübjektif kavramlar değil midir? Tekrar soruyorum: “bizimkiler ile ötekiler”, “haklılar ile haksızlar” kişiye, yere ve zamana göre hem sübjektif ve değişken hem de sorgulanması gereken göreceli kavramlar değil midir?

Soya dönüş sürecinde hem “bizimkiler” ve “ötekiler”, hem de “galip gelenler” ve “mağlup olanlar” aynı toprağın evlatları, aynı bayrağın vatandaşları olduklarına göre, tarihsel ayrışma sınırını nereden geçireceğiz? “Ben” ve “öteki” arasındaki o hassas ayrışma çizgisini neye göre çizeceğiz? Aslında güzel ve faydalı asimilasyon yoktur, devletçe belirlenen güzel ve faydalı isim olmadığı gibi. Hangi gerekçe ile yapılırsa yapılsın, ister kutsal devlet ister milli birlik ister homojen ulus yaratmak veya sosyalist düzeni korumak için olsun, yanlışların ve çirkinliklerin üstü ucuz bahanelerle örtülemez, yapay gerekçelerle sorumluluk sulandırılmaz, işlenen günahlar hafifletilemez, vicdanlar rahatlatılamaz. Çünkü asimilasyonların güzeli-çirkinini, yararlısı-yararsız, iyisi-kötüsü olamaz. Asimilasyon asimilasyondur (Atasoy, 2018:406-409).

Benzer şekilde Bulgar milliyetçiliğinin de güzeli-çirkinini, yararlısı-yararsız, faydalısı-faydasız olamaz. Milliyetçilik milliyetçiliktir. Hele Bulgaristan gibi kendisi küçük, emelleri büyük olan bir ülkede bu milliyetçilik, genel kabul görmüş, ulusal savunma refleksine dönüşmüşse beş asırlık Osmanlı egemenliğinden arınma aracı olarak kabul görmüşse, tarihsel yaşantılardan öğ alma ve kin gütmeye dönüşmüşse bu milliyetçilik artık tedavisi olmayan kanser hastalığına dönüşmüştür. Nasıl arınacağız?

Bugün tarihi müzelerde yerini alması gereken Bulgar milliyetçiliği, geçmiş ile yüzleşmeyi engellediği gibi “bizler” ve “ötekiler” arasındaki ayrışmayı körüklediği gibi, Avrupa Birliği ile bütünleşmeyi ve evrensel insan hakları değerlerine kavuşmayı da engellemektedir. Bu engelleri nasıl ortadan kaldıracacağız?

1984-1985 döneminde Bulgaristan Türklerine karşı yapılan asimilasyon girişimi, soya dönüş sürecinin “zirvesi” değil aslında onun “çöküşü”dür. Ayrıca 1984-1985 döneminde Türk topluluğuna uygulanan isim değiştirme politikaları “zorlamaya dayalı asimilasyon” ya da “etnik soykırım” olarak tanımlanırken, Bulgaristan Türklerinin 1989 yılındaki büyük kitlesel göçü de “etnik temizlik” veya “etnik süpürme” olarak tanımlanabilir. Sonuç olarak, Bulgaristan Müslümanlarına karşı yapılan zorla asimilasyon girişimleri, Bulgaristan tarihinin utanç sayfalarıdır. Kaçmak istediğimiz, inkâr ettiğimiz, görmezden geldiğimiz, ama gölgesinden bir türlü kurtulamadığımız bir utanç. Bizi sinsice takip eden bu utanç gölgesinden nasıl kurtulacağız?

Geçmişteki gözyaşlarının sorumluları sadece hükümet, sadece BKP, sadece derin devlet, sadece Jivkov ve siyasi baronları değildir. Bu utanç verici olaylara seyirci kalan “gönüllü izleyiciler”, köşesinde oturup sus pus olup sesini çıkarmayan korkaklar, arkadaşları göç ederken onları görmezden gelen etnik kompleksliler, komşuları ezilirken onlara sırt çeviren sözde milliyetçiler, tüm bunlardan yüzü kızarmadan ortalıkta dolaşan yüzsüzler, herkes ama herkes sorumludur. Sonuçta hem kirlilik ve ahlaksızlık hem suç ve günah bulaşıcıdır. Tıpkı tarihten gelen kin ve nefret tohumları ile kan lekelerinin bulaşıcılığı gibi. Herkesin elleri kanlı ve herkesin vicdanı kirliyse Bulgaristan topraklarında ak pak, tertemiz olanı nereden bulacağız?

Kötü ve iyi Bulgar olmadığı gibi, kötü ve iyi Türk de yoktur. Onları damgalayıp kötü yapanlar bizleriz. Onları küçümseyen, acımasızca eleştiren ve dışlayan bizleriz. Biz ve onlar ayrımını yapan hepimiz olduğumuz için geçmişteki trajedilerden, kan lekeli tarih sayfalarından hepimiz suçluyuz. Bu durumdan Bulgaristan’da yaşayan en fakir çiftçiden en zengin Yahudi’ye, en gururlu Ermeni’den en ezik Çingene’ye, en yobaz dindardan en entelektüel ateiste, köşeyi dönmüş partiliden, umursamaz işsize kadar herkes, ama herkes sorumludur. Nerede bu sorumlular?

Bizi gölgemiz gibi takip eden ortak tarihsel sorumluluk ve ortak milli utanç idrak edilip kabul edilmediği müddetçe, tarihten ders aldığımız ve günahlardan arındığımız iddia edilemeyeceği gibi helalleşip kucaklaştığımız ve barış dolu yarınlara umutla baktığımız da söylenemez.

KAYNAKLAR

ANGELOV, Veselin (2008) **Strogo Poveritelno! Asimilatorskata Kampaniya Sreštu Turuskoto Natsionalno Maltsinstvo v Bulgariya (1984 - 1989). Dokumenti**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.

ANGELOV, Veselin (2009) **Sekretno! Protestnite Aktsii na Turtsite v Bulgariya (Yanuari - May 1989). Dokumenti**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.

ANGELOV, Veselin (2010) **Sekretno! Protestnite Aktsii na Turtsite v Bulgariya (Yanuari - May 1989). Dokumenti**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.

- ANGELOV, Veselin (2011) **Ahmed Dogan -Dokumentalna Biografiya (1954 - 1990)**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.
- ANGELOV, Veselin (2011) **Golyamata Ekskurziya. Prinuditelno İtselvane na Etničeski Turtsi ot Bulgariya (Yuni - Avgust 1989). Tom I.**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.
- ANGELOV, Veselin (2012) **Obratnata Vılna. Vrıştane Grajdanskite Prava na Balgarskite Turtsi. (Septemvri 1989 - Yanuari 1990). Dokumenti**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.
- ANGELOV, Veselin (2017) **Golyamata Ekskurziya. Prinuditelno İtselvane na Etničeski Turtsi ot Bulgariya (Yuni-Avgust 1989). Tom II.**, Peçatnitsa Simolini, Sofya.
- ATASOY, Emin (2007) “*Dinler Coğrafyası Işığında Bulgaristan’daki Dinsel Topluluklar*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.7(2), ss.57-76.
- ATASOY, Emin (2007) “*Postsosyalist Dönemde Bulgaristan’da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları*”, **Uludağ Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.8(12), ss.1-24.
- ATASOY, Emin (2007) **Trudniyat Pat ot Natsionalna Kam Planetarna İstoriya**, Dialogat v İstoriyata, Sofya.
- ATASOY, Emin (2010) “*Bulgaristan’ın Coğrafi – Jeopolitik Konumu ve Yansımaları*”, **Uludağ Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.11(18), ss.1-35.
- ATASOY, Emin (2018), **Asimilasyon Çemberinde Bulgaristan Müslümanları**, BETA Yayınları, İstanbul.
- BAEVA, İskra (2006) **Todor Jivkov**, İzdatelska Kařta “Kama”, Sofya.
- BAEVA, İskra ve KALINOVA, Evgeniya (2009) **Vazroditelniyat Protses, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1, Darjavna Agentsiya Arhivi**, Peçat “Multiprint OOD”, Sofya.
- CRAMPTON, Richard J. (2007) **Bulgaristan Tarihi** (Çev. Nuray Ekici), Jeopolitika Yayınları, İstanbul.
- DAYIOĞLU, Ali (2005) **Toplama Kampından Meclis’e. Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DIMITROV, Bojidar (2007) “*Trakiyskiyat Genotsid i Vizroditeliyat Protses*”, Vestnik - Trud, Sofya, 8 Yuli.
- JELYAZKOVA, Antonina (1998) *Turtsi*, “**Obřtnosti i İdentičnosti v Bulgariya**”, İzdatelstvo Petekston, Sofya.
- KALINOVA, Evgeniya (2011) “*Spoment za Vizroditelniya Protses i Negovata Političeska Upotreba v Godinite na Prehoda*”, “**Novi İzvori za İzsledvane na Vizroditelniya Protses**”, Sofiyski Universitet Sv. Kliment Ohridski, İstoričeski Fakultet, İzdatelstvo Paradigma, Sofya.
- KALINOVA, Evgeniya ve BAEVA, İskra (2006) **Balgarskite Prehodi 1939 – 2005**, İzdatelstvo Paradigma, Sofya.
- ZNEPOLSKI, İvaylo “Sastavitel i Redaktor” (2009) **İstoriya na Narodna Republika Bulgariya, Rejimat i Obřestvoto**, İnititut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdatelstvo Siela, Sofya.